

KIRGIZ ATASÖZLERİ VE MANAS

Doç. Dr. Ülkü ÇELİK*

Kırgız atasözlerinin genel yapısına girmeden, aynı tarihe ve kültürel mirasa sahip olan Türk, Kazak, Özbek ve Azerbaycan atasözlerine bakıp, bunlardan Kırgız atasözleriyle ortak olanlardan bir kaç örnek vermek istiyorum. Zira gerek yapı, gerek anlam yönünden bakıldığında bu atasözleri arasında benzerliklerin küçümsenmeyecek kadar çok olduğu göze çarpıyor.

**Dosuñ miñ bolso da azdık kılat,
Duşmanıñ biröö bolso da köptük kılat.** (Kırgız)
"Dostun bin olsa da azdır,
Düşmanın bir ise de çoktur."

Dosiñ miñ bolsa da az, duşmanıñ birew bolsa da köp (Kazak)**

Dostiñ miñ olsa ham oz, duşmanıñ bir bolsa ham kop (Özbek)**

Dost min ise-azdır, düşman bir ise çoxdur. (Azerbaycan)**

Dost bir ise azdır, düşman bir ise çoktur. (Türk)

**Baş carılsa, börk içinde
Kola sinsa, ceñ içinde** (Kırgız)
"Baş yarılrsa, börk içinde,
Kol kırılrsa yen içinde."

Bas jarılrsa, börük işinde,
Qol sinsa, jeñ işinde. (Kazak)

Boş yorılrsa bork içida, qol sinsa yeñ içida. (Özbek)

Baş sınar bel içinde, qol sınar kürk içindä. (Azerbaycan)

Baş yarılır börk içinde, kol kırılır kürk (yen) içinde. (Türk)

İyilgen (iygen) baştı kılıç kespeyt. (Kırgız)
"Eğilen başı kılıç kesmez."

İyilgen baştı qılış kespes. (Kazak)

Egilgan boşni qiliş kesmes. (Özbek)

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

** Bu atasözleri, Zeyneş İsmail: 1995, İbrahim Yoldaşev: 1995, Mehman Musaoğlu: 1995'ten alınmıştır.

Eyilän boynu qılinc kâsmâz. (Azerbaycan)

Eğilen başı kesmezler veya Eğilen boynu vurmazlar. (Türk)

Yukardaki örnekler tabîî ki seçtikleri için hem yapıca hem de anlamca denk düşmektedirler. Ancak bunlar elbette bütün atasözleri için geçerli değildir. Bir kısım atasözü anlam yönünden benzerlik göstermekte fakat farklı yapıya sahip olmakta, bir kısım atasözü ise ne anlamca ne de yapıca bir benzerlik göstermektedir. Bu beş grup atasözü içinde yapı itibariyle diğerlerinden biraz daha farklı bir durum sergileyen Kırgız atasözleri, genel bir incelemeye tabi tutulduğunda şu özellikleri göstermektedir.

1. Kısa ve öz olarak hüküm bildirir;

Acal cuucusu, ooru
"Ecelin dünürü, hastalıktır"

Çaş çak, altın tak
"Gençlik çağı, altın taht."

Deni soonun, canı soo
"Vücudu sağlam olanın, ruhu da sağlamdır."

2. Zıtlık kullanılarak karşılaştırma yoluyla bir hüküm bildirir;

Akılduu otko karayt,
Akmak kazanga karayt
"Akıllı ateşe bakar,
Ahmak kazana bakar."

Çakşı ayal üy eesi,
Caman ayal col eesi
"İyi kadın ev sahibi,
Kötü kadın yol sahibi."

Berip eki caman körüngönçö,
Berbey bir caman körün
"Verip iki kez kötü görüneceğine,
Vermeyip bir kez kötü görün."

3. Benzerlik kullanılarak karşılaştırma yoluyla bir hüküm bildirir;

Altın cerden çıgat
Baatır elden çıgat
"Altın yerden çıkar,
Bahadır halktan çıkar."

Attın körkü calında,
Kızdın körkü çağında
"Atın güzelliği yelesinde,
Kızın güzelliği saçında."

Ayal çakşısın, eri süyöt,
Er çakşısın, eli süyöt
"Kadının iyisini, kocası sever,
Erkeğin iyisini, halkı sever."

Buraya kadar incelediğimiz atasözleri, aşağı yukarı bütün diğer Türk topluluklarının atasözlerinin sahip olduğu özellikleri göstermektedir. Ancak bundan sonra incelemeye başlayacaklarımız ise Kırgız atasözlerini diğerlerinden ayıran özellikler sergilemekte ve oldukça yaygın kullanılmaktadır.

1. Mani kalıbında olanlar;

**Bar bolboy malın açılбайт,
Cok bolboy coluñ açılбайт.
Başına müşkül iş tüspөй,
Malın arzan satılбайт**
"Var olmadan malın saçılmaz,
Kaybolmadan yolun açılmaz.
Başına müşkül iş gelmeden,
Malın ucuza satılmaz."

**Cakşı kılсаñ özüñө,
Çaman kılсаñ özüñө.
Öödө karap түкүрсөң,
Kayтıp түшөөр көзүñө.**
"İyilik etsen kendine,
Kötülük etsen kendine.
Yukarı doğru түkürsen,
Dönüp düşer gözüne."

**Kaçkan da kудay deйт,
Kuугan da kудay deйт.
Bulardı caratкан alla,
Kimisinin камın ceйт.**
"Kaçan da Tanrı der,
Kovan da Tanrı der.
Bunları yaratan Allah,
Hangisinin kaygısını çeker."

2. Örnekleme veya açıklama olanlar;

**Az bergenden tez bergen,
Az da bolso köптөй көр,
Arık da bolso semizdeй көр,
Ak samandı çөптөй көр,
Körüksüz da bolso түзүк көр.**
"Az verenden tez veren,
Az da olsa çok gibi gör,
Zayıf da olsa semiz gibi gör,
Uzak da olsa yakın gibi gör.
Ak samanı ot gibi gör,
Yakışksız da olsa düzgün gör."

**Buzular üydön ırk ketet,
Atasından adildik ketet,
Balasından namıs ketet,
Katını ayıncı, kelini uuru bolot.**
“Dağılacak evden refah gider,
Babasından adalet gider,

Çocuğundan namus gider.
Kadını küfürbaz, gelini hırsız olur.”

**Caman dos kölökö sıyaktuu;
Kün açıktı kaçıp kutula albaysıñ.
Kün bütköktö izdep tapa albaysıñ.**

“Kötü dost gölge gibidir:
Hava açıkken kaçıp kurtulamazsın,
Hava kapalıyken arayıp bulamazsın.”

3. Benzer ifadelerin aynı kalıpta tekrarı niteliğinde olanlar:

**Baştaağı bolboy, mal bolboyt,
Başçası bolboy, el bolboyt.
Kakaarı bolboy, kış bolboyt,
Katını bolboy, er bolboyt.**

“Kılavuzu olmadan, hayvan olmaz,
Başkanı olmadan, halk olmaz,
Ayazı olmadan, kış olmaz,
Kadını olmadan, er olmaz.”

**Bazarı cakin bayıbayt,
Soodageri cakinı carıbayt.
Mazarı cakin tınbayt.**

“Pazarı yakın zengin olmaz,
Tüccarı yakın tatmin olmaz,
Mezarı yakın rahat olmaz.”

**Biröönün acalı otton,
Biröönün acalı topton,
Biröönün acalı uudan,
Biröönün acalı suudan.**

“Birinin eceli ateşten,
Birinin eceli toptan,
Birinin eceli ağıdan,
Birinin eceli sudan.”

**Börü, koygo toyboyt,
Kulak, sözgö toyboyt,
Könül, oygo toyboyt,
Köz, körgöngö toyboyt,
Cer, cutkanga toyboyt.
Kuş uçkanga toyboyt.**

“Kurt, koyuna doymaz,
Kulak, söze doymaz,
Gönül, hayale doymaz,
Göz, görmeye doymaz,
Yer, yutmaya doymaz,
Kuş, uçmaya doymaz.”

**Cakşı kuşka caman kuş,
Babil menen teñelet.
Cakşı kızga caman kız,
Bağı menen teñelet.
Cakşı erge caman er,
Carı menen teñelet.**
"İyi kuşa kötü kuş,
Talim ile denk olur.
İyi kıza kötü kız,
Bahtı ile denk olur.
İyi erkeğe kötü erkek,
Yarı ile denk olur."

Bu yapıdaki atasözlerine yalnız bir kaç örnekle Özbek, Kazak ve Azerbaycan atasözleri arasında da rastlanmıştır.

**Boğni boqsañ boğ bolar.
Botman dahsar yoğ bolar,
Bokimsiz boğ toğ bolar,
Yurak-boğriñ doğ bolar (Özbek).**
"Bağa bakarsan bağ olur,
Batman ölçek yağ olur.
Bakımsız bağ, dağ olur,
Yürek bağrın dağ¹ olur."

**Atıñ jaman bolsa, armanıñ keter,
Balañ jaman bolsa, dermeniñ keter,
Qatınıñ jaman bolsa, kelgeniñ keter (Kazak).**
"Atın kötü olursa, ümidin gider,
Çocuğun kötü olursa dermanın gider,
Hanımın kötü olursa, misafirin gider."

**Adam var ki, adamların naxşıdır,
Adam var ki, hayvan ondan yaxşıdır,
Adam var ki, dindirärsän "çan" deyär,
Adam var ki, dindirmäsän yaxşıdır. (Azerbaycan)**
"Adam vardır, adamların nakışdır,
Adam vardır, hayvan ondan yahşıdır.
Adam vardır, konuşturursan "can" der,
Adam vardır, konuşturmazsan yahşıdır."

Şimdi Kırgız atasözlerinin farklılığını bir kez de eski Türk atasözleri ile karşılaştırarak ortaya koymaya çalışalım:

X. asrın ilk yarısında Köktürk alfabesi ile yazılmış atasözleri listesinde (Sertkaya 1983: 277) yer alan bir kaç atasözü;

"İşidmişke, körü körmiş yig"
(Kendi gözleri ile görmek, kulakları ile işitmekten evladır).

Miñ ukkandan, bir körgön artık (Kırgız).
"Bin kez duymaktan, bir kez görmek yeğdir."

"miñ kişi yüzün bilginçe bir kişi atı(n) bilgü"
(bin kişiyi vechesi ile tanımaktansa, bir kişiyi adı ile bilmelidir).

¹ dağ "yara"

**Miñ kişinin atın bilgençe,
Bir kişinin sırn bil** (Kırgız).
"Bin kişinin adını bilmektense,
Bir kişinin sırnını bil."

Divan ü Ligati't-Türk'teki atasözlerine baktığımızda:

Kişi alası içtin, yilkı alası taştın (D. I. 91, 22)
"İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında."
**Adam alası içinde,
Mal alası tışında** (Kırgız).

Tewi münüp koy ara yaşmas. (D. III. 60, 7)
"Deveye binip koyun arasına saklanılmaz."
Töö minip ečkige caşınba. (Kırgız)
"Deveye binip keçiye (arkasına) saklanma."

Yitüklig anası koyun açar. (D. III. 18. 1)
"Yitikli anasının koynunu açar (araştırır)."
Aldırğan enesinin koynun açat. (Kırgız)
Çaldıran annesinin koynunu açar (araştırır)

Küç eldin kirse törü tüñlüktin çıkar (D. III. 120, 22)
"Güç avludan girse töre bacadan çıkar."
**Zulum eşikten kirse
Iris tündüktön çıgat** (Kırgız)
"Zulüm kapıdan girse,
Kısmet bacadan çıkar."

Tag tagka kawuşmas, kişi kişike kawuşur. (D. II. 103, 2)
"Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur."
**Eki too koşulbayt,
Eki el koşulat** (Kırgız).
"İki dağ birleşmez,
İki halk birleşir."

Şu örneklere dikkat etmek lazım:

Uygur, yıgaç uzun kes, temür kışga kes (D. II. 11, 19)
"Uygur, ağacı uzun kes, demiri kısa kes."

**Cıgaçtı kesseñ uzun kes,
Kıskartışı oñoy iş.
Temirdi kesseñ kışka kes,
Uzartışı oñoy iş.
Köynök bıçsañ keñen bıç.
Kiçirtışı oñoy iş.** (Kırgız)
"Ağacı kessen uzun kes,
Kısaltması kolay iş.
Demiri kessen kısa kes,
Uzatması kolay iş.
Gömlek bıçsen geniş bıç,
Küçültmesi kolay iş."

Muş yakrıka teğişmes, ayur kişi neñi yaraşmas. (D. II. 105, 24)
"Kedi yağa erişemez, der, el malı yaraşmaz."

**Mışık mayga cetpese,
"Sasık eken" dep koyot.
Moldogo sasık et berseñ,
"Taza eken" dep, cep koyot (Kırgız)
"Kedi yağa ulaşamayınca,
'Kokmuş' deyiverir.
Mollaya kokmuş et verilince,
'Tazeymiş' diye, yiyiverir."**

Kökke sagursa yüzke tüşür (D. II. 81, 9)

Kökke sudsda yüzke tüşür (D. III. 132, 19; III. 439, 20).
"Göge tükürse yüze düşer,"

**Cakşı kılsañ özüñö
Çaman kılsañ özüñö.
Öödö karap tükürsöñ,
Kaytıp tüşöör közüñö (Kırgız).
"İyilik etsen kendine,
Kötülük etse kendine.
Yukarı doğru tükürsen,
Dönüp düşer gözüne."**

Son örneklerden da anlaşılacağı gibi Kırgız atasözleri kullanılırken bir yandan da söylenilegelen diğer sözlü edebiyat ürünleriyle karşılaşmış ve onlardan etkilenecek günümüz biçimlerini almıştır. Tabii Kırgız atasözleri söz konusu olunca bunu etkileyecek en önemli sözlü edebiyat ürünü olarak hemen Manas akla geliyor. Gerçekten de Manas'a şöyle bir bakınca sanki Kırgız atasözleri kalıp kalıp destanın içinden alınmış ve öylece kullanılmış gibi geliyor. Önce destan içinde bulduğumuz atasözlerine bir bakalım:

**Aytmayınca kim bilet,
Açmayınca kim köröt. (Atasözü)
"Söylemedikçe kim bilir,
Açmadıkça kim görür."**

**Aytpaynça bilbeysin,
açpaynça körböysün (Manas)²
"Söylemedikçe kim bilir,
Açmadıkça kim görür."**

**Uuluñ össö urumga
Kızıñ össö kırımga. (Atasözü)
"Oğlun büyüyünce soya,
Kızın büyüyünce uzağa."**

**Tüşümdü buzuk corusañ
uuluñ ketet Urumga,
kısıñ ketet Kırımga. (Manas)
"Rüyamı yanlış yorarsan,
Oğlunu Rum'a kovarım,**

² Emine Gürsoy-Naskali: 1995.

kızını Kırım'a kovarım."

Alal ölsö bir kazan et,

Aram ölsö bir talpak. (Atasözü)

"Helal (olarak) ölse bir kazan et,
Haram (olarak) ölse bir parça deri."

Bir attı kanday menden ayaysıñ

Kök-alanıñ tışı tük, içi bok;

alal ölsö, bir kazan et,

aram ölsö, it minen kuşka cem. (Manas)

"Bir atı benden nasıl esirgersin?"

Kök-alanın dışı yün, içi bok.

Helal ölse bir kazan et,

Haram ölse köpeklere kuşa yem."

Şimdi de atasözlerinin yapısının Manasla olan benzerliğini iyice görmek için şöyle bir karşılaştıralım:

Zer kadırın zerger bilet,

Cez kadırın cezçi bilet,

Süyüü kadırın süygön bilet (Atasözü)

"Altının değerini, kuyumcu bilir,

Bakırın değerini, bakırcı bilir,

Sevginin değerini, seven bilir."

At semirip tūs bolot,

bos kıroo tüşüp kūs bolot,

erender çatıp buk bolot (Manas).

"Atlar semirip gevşedi,

Boz kırağı düşüp güz geldi,

erler de tembel oldu."

Külüktön külük çıksa,

Tört ayağı tıbrayt.

Çeçenden çeçen çıksa,

Öözu murdu kıbırayt (Atasözü).

"Yürük attan yürüt at doğsa.

Dört ayağı tepinir.

Hatıpten hatip doğsa,

Ağzı burnu kımıldar."

Eki teşik bir kelse,

abıyrıñdın ketkeni;

eki neyza bir cesse,

acalıñdın cetkeni (Manas).

"İki delik birden açılırsa,

namus gitmiş demektir.

İki mızrak birden gelirse,

Ölüm gelmiş demektir."

Öspös eldin baldarı,

Bir-birine kas bolot.

Ösöör eldin baldarı,

Bir-birine dos bolot (Atasözü).

"Geri kalacak halkın çocukları,

Birbirine düşman olur.

Gelişecek halkın çocukları,

Birbirine dost olur.”

Çakşılıktuu kep bolso,
cana aytıp kelemın;
Camandıktuu kep bolso,
oşonun arı ketmeni (Manas).

“İyi söz getirmiş ise,
gelir sana söylerim.
Eğer fena bir söz ise,
doğru oradan giderim.”

Ayuu, amanın tileyt,
Adam, çakşını tileyt,
Ahmak, camandıktı tileyt (Atasözü).

“Ayı, sağlığını diler,
İnsan, iyiliğini diler,
Ahmak, kötülüğü diler.”

Atı çokko at berseñ
tonu çokko ton berseñ
aşı çokko aş berseñ, (Manas)

“Atı olmayana at versen,
Elbisesi olmayana-elbise versen,
Aşı olmayana aş versen.”

Attın corgosu kızık,
Tondun torkosu kızık,
Kozunun sorposu kızık,
Çaydın kızılı kızık,
Suusundun tunugu kızık,
Tördün töböşü kızık,
Ayaldın suluusu kızık. (Atasözü)

“Atın yorgası zevkli,
Elbisenin ipekli zevkli,
Kuzunun çorbası zevkli,
Çayın kızılı zevkli,
İçeceğin durusu zevkli,
Evin başköşesi zevkli,
Kadının güzeli zevkli.”

Belgelüden beşöö çok,
beyli alaça suluu çok;
aytıluudan altoo çok,
aldagança suluu çok (Manas).

“Tanınmışlardan beşi yok,
boyu kısalar güzel olmaz.
Meşhurların altısı yok,
aldatmakla güzellik kazanılmaz.”

Kaynaklar

Aksoy, Ömer Asım, 1971, *Atasözleri Sözlüğü*, Ankara.

Atalay, Besim, 1985, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I-II-III*, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim, 1986, *Divanü Lugati't-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yayınları.

- Birtek, Ferit, 1944, *En Eski Türk Sözlüğü*, Ankara.
- Eyüpoğlu, E. Kemal, 1973, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul.
- Gürsoy-Naskali, Emine, 1995, *Wilhelm Radloff-Manas Destanı- Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri*, Ankara: Türksoy Yayınları
- İnönü Ansiklopedisi**, "Atasözü" Maddesi, C. IV, S. 87.
- İsmail, Zeyneş-Muhittin Gümüş, 1995, *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*, Ankara.
- İzbudak, Velet Çelebi, 1936, *Atalar Sözü*, İstanbul.
- Meydan Larousse**, "Atasözü" Maddesi, C. I, s. 798.
- Muallimoğlu, Nejat, 1977, "Atasözleri Dünyasında Bir Gezinti", *Millî Kültür*, Nisan, s. 29-33.
- Musaoğlu, Mehman-Muhittin Gümüş, 1995, *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri*, Ankara.
- Oy, Aydın, 1955-56, "Atasözlerinin Edebi Değeri", *Türk Dili*, C. V, s. 561-563.
- Oy, Aydın, 1972, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul.
- Permecı, Osman Nuri, 1943, *Atalar Sözlüğü*, Edirne.
- Sertkaya, Osman F., 1983, "Eski Türk Atasözleri Üzerine", *Şükrü Elçin Armağanı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi: 1.
- Türkay, Kaya, 1983, "Kaşgarlı'dan Günümüze Gelen Atasözleri", *TDAY-Belleten* 1980-81, s. 39-42.
- Usupbekov, Şarşeke, 1982, *Kırgız Makal-Lakartarı*, Frunze, Kırgızistan.
- Yoldaşev, İbrahim -Muhittin Gümüş, 1995, *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*, Ankara.
- Yudahin, K., 1948, *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A. Taymas), İstanbul.